

Coxəsrlilik tarixə və zəngin maddi mədəniyyət abidələrinə malik olan ən qədim Azərbaycan torpaqlarından biri də Naxçıvandır. Naxçıvan təxminən 3500 il bundan əvvəl şəhər tipli bir yaşayış məntəqəsi olmuşdur. Tarixi inkişafın sonrakı mərhələlərində bu ilkin şəhər mərkəzinin iqtisadi, ictimai və mədəni qüdrəti daha da möhkəmlənmiş və Naxçıvan adı ilə Yaxın Şərqi ən məşhur qədim şəhərlərindən biri kimi tanınmışdır.

Naxçıvan şəhərinin əsası eramızdan xeyli əvvəl qoyulmuşdur. Şəhər haqqında ilk yazılı məlumata qədim yunan məxəzlərində təsadüf edilir. II əsrdə yaşamış məşhur yunan coğrafiyaşünası və astronomu Klavdi Ptolomey "Coğrafiya" adlı əsərində Naxçıvan şəhərinin eramızın II əsridə Naksuana adı ilə mövcud olduğunu qeyd edirdi. İlk orta əsr tarixçisi Mousey Xorenskinin (V əsr) yazdığına görə, Naxçıvan şəhəri e.ə.VI əsrdə mövcud olmuşdur. Coğrafiyaşünas Həmdullah Qəzvini isə şəhərin əsasının eramızdan xeyli əvvəl qoyulması haqqında məlumat vermişdir. Bəziləri isə şəhərin bina edilməsinin eradan əvvəl II minilliyin ortalarına aid olduğunu söyləyirlər. Son arxeoloji tədqiqatlar bu tarixin bir növ doğruluğunu təsdiq edir.

XIX əsrin 70-ci illərində Naxçıvan duzlağında işləmiş Bayer adlı bir şəxs tərəfindən duzlaqdan qədim daş aletləri, bir neçə ədəd daş balta və daş iskanə tapılması, 1879-cu ilin noyabr ayında rus alimi İ.V.Polyakovun Naxçıvanda olarkən buradakı duz mədənlərinin ətrafından bir neçə ədəd daş balta aşkar etməsi, 1895-ci ildə Naxçıvan şəhərindən 18 km cənubda, Araz çayının sahilindəki Qızılburun adlı yerdə (ermənilər bunu Karmirvanq eləyiblər, bizimkilər də onlardan götürüb Qızılvəng yazırlar- F.İ.) təsərrüfat xarakterli qazıntı işləri aparılan zaman qədim bir qəbirdən boyalı gil qab nümunələrinin tapılması, 1926-cı ildə A.A.Miller tərəfindən Qızılburunda üzərində insan təsviri olan daşın aşkar edilməsi (daşın uzunluğu 2,3 m, eni 0,75 m-dir, eramızdan əvvəl X-IX əsrlərə aid olan həmin abidənin hazırda harada olduğu məlum deyildir- F.İ.) və onların araşdırılması Naxçıvanın 3500 ildən yuxarı yaşının olduğunu və onun əsasının eradan əvvəl 1539-cu ildə qoyulduğunu göstərir. Bütün bu faktlar göstərir ki, qədim dünya sivilizasiyasında Şumer və Mohençodaro (Pakistan) varsa, deməli, Naxçıvan mərkəzi də mövcud olmuşdur.

Naxçıvan müqəddəs torpaqdır. Ərazisinin hər bir qatında tarixin şərəf salnaməsi, türk xalqlarının Ata ruhunun yaşantısı, xalqımızın mənəvi mədəniyyət rəmzləri əbədiləşib. Burada minilliklər öncə Nuhun gəmişi sığınacaq tapıb. Yer üzünü ağuşuna alan "ağ tufan"- sel yalnız bu torpaqda aciz qalıb. Kiçik Qafqazın ən uca zirvəsində tunc dövrünə aid Gəmiqaya təsvirlərində rastlanan astral rəsmlər də bunu sübut edir. Gəmiqaya təsvirləri ilə bağlı Nuh əfsanəsinin olmasına baxmayaraq, araşdırmalar inancların Nuh əfsanəsindən də qədimlərə gedib çıxdığını göstərir.

"Qurani-Kərim"də iki dəfə xatırlanan "Əshabi-Kəhf" ziyarətگاهی tarixilik, dini inancların zənginliyi baxımından müqəddəs yer olan bu torpaqda yerləşir.

Qədim "Naxçıvan" adının mənası və mənşəyi barədə hələ orta əsrlərdən müxtəlif mülahizələr irəli sürülmüşdür. "Naxçıvan" sözüne daha çox ərəb və fars dilləri baxımından müəyyən məna vermək istəyi üstünlük təşkil etmişdir. "Nəşəva" (nəşəvi, məst) ərəb, "Nəqşi-cahan" izəfət tərkibindəki "nəqş" yənə ərəb, "cahan" isə fars sözüdür. Lakin təkcə bunu demək kifayətdir ki, ərəblər Cənubi Qafqaza VII əsrin sonlarında gəlmiş və yalnız bundan sonra bu regionda ərəb dili və ərəb sözləri yayılmağa başlamışdırsa, Naxçıvan şəhərinin adı artıq yuxarıda qeyd olunduğu kimi II əsrdən tarixçilər tərəfindən qeydə alınmışdır.

Bu adı Həmdullah Qəzvini, Şərfəxin Bidlisi, Fəzlullah Rəşidəddin, Həsən Rumlu, İsgəndər Münşi və başqa orta əsr müəllifləri də "Naxçıvan" kimi işləmişlər. XVII əsr türk səyyahı Övliyyə Çələbi "Kitab Cahannumə" əsərində yazırdı: "Bu şəhərə Naxçıvan, Nəqşica-

Qədim və zəngin tarixə malik Naxçıvan

Bu müqəddəs məkanın hər qarışında şərəfli bir salnamə var

han, Naqçuan dəxi deyirlər". Nəqşicahanın mənasına gəlincə, ərəbcə "dünyanın bəzəyi" mənasını verir.

Naxçıvanın orta əsr mədəni mərkəzlərindən birinə çevrilməsi barədə istənilən qədər məlumat mövcuddur. Bir müddət Eldənizlərin mərkəzi olan Naxçıvan elm və mədəniyyət mərkəzi kimi şöhrətlənmişdir. Artıq XII əsrin ortalarında Eldənizlər xanədanının hökmranlığı zamanı yeni Azərbaycan Atabəylər dövləti yarandı. Naxçıvan onların torpaqlarına daxil oldu.

Orta əsrlərdə Naxçıvanda rəssamlıq, neqqaşlıq, xəttatlıq, heykəltəraşlıq və müzəhhiblik dövrünə görə yüksək səviyyədə olmuş, insanların gözlərini oxşamış, qəlbələrini sevindir-mişdir.

Orta əsrlərdə daha çox inkişaf tapan memarlıq sənəti sahəsində naxçıvanlı ustaların adı daha geniş şöhrət tapmışdır.

Şəhər 1221-ci ildə Çingiz ordularının hücumuna məruz qalıb, xeyli dağıntılar baş verir. Monqolların hücumundan sonra Naxçıvan

Çələbi öz "Səyahətnamə"sinin ikinci cildində Naxçıvandan qürur hissi ilə danışır. Orada yetmişə yaxın ibadət-xana və came, qırxdan çox məscid, yetmiş karvansara və yeddi yaraşlıq hamamın olduğunu xəbər verir. Səyyah İstanbul minarələrinə oxşar otuz üç minarəni daha böyük heyranlıqla qələmə alır.

1723-cü ildə Osmanlı Türkiyəsinin yeni hücumları nəticəsində Naxçıvan şəhəri, habelə Naxçıvan əyaləti ciddi dağıntıya məruz qaldı.

1732-ci il Girmanşah müqaviləsinə görə Naxçıvan Türkiyənin işğal zonasına daxil oldu.

1736-cı ildə Nadirqulu xan İran şahı elan edildikdən sonra onun yeritdiyi daxili siyasət geniş xalq kütlələrini nifrətinə səbəb oldu. Naxçıvanda əhali ikiqat zülm altında işləyirdi. Naxçıvan bölgəsində Kəngərli tayfasının bəzi nümayəndələri mərkəzə tabe olmadıqları üçün şah tərəfindən uzaq yerlərə - Əfqanıstana köçürüldü. Nadir şah kəngərliyə bir daha "yoxlamaq" üçün başqa yerlərdən fərqli ola-

■ FİZULİ İBRAHİMZADƏ
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

1225-ci ildə Xorəzmşah Məhəmmədin oğlu Cəlaləddin Məngüburinin hakimiyyətinə tabe olur. Lakin şəhər monqolların hücumları zamanı daha böyük təhlükəyə məruz qalmışdı.

Bir sıra orta əsr mənbələrində Naxçıvanda tədris müəssisələrinin fəaliyyəti haqqında məlumat rast gəlinir. Lakin Naxçıvan mədrəsələri haqqında ən qiymətli sənədin altmışın-cı illərin sonlarında aşkar edilməsi hadisəyə çevrilmişdir. "Təqriri-tədrisi-i mədrəsə-i Naxçıvan Əz inşa-i mərhum Şəmsəddin sahib Divan" adlanan bu sənəddə Naxçıvanda fəaliyyət göstərən iki mədrəsədən söhbət gedir. Həmin sənədi ilk dəfə türk alimi Osman Turan çap etdirmiş və elm aləminə yaymışdır. Həmin fərmanda XIII əsrdə Naxçıvan mədrəsələrinin başında Qəvəməddinin olduğu xəbər verilir və qeyd edilir ki, mədrəsələrdə təkcə dini elmlər deyil, həm də dünyəvi təbii elmlər də tədris edilirdi.

XIV əsrin ikinci yarısından etibarən Naxçıvan Çobanilərin, Cucilərin, Cəlairlərin, Müzəffərlərin hücumlarına məruz qalmışdır. Naxçıvan XV əsrdə Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin hakimiyyətinə tabe edilmişdir. Naxçıvan şəhəri XVI əsrdə Azərbaycan Səfəvi dövlətinin tərkibinə daxil olmuşdur. Şəhərdə canlanma baş vermiş, öz inkişafında xeyli irəliləyiş olmuşdur.

XVII əsrin sonu və XVIII əsrlərdə Naxçıvan şəhəri öz varlığını qoruyub saxlasa da, əvvəlki şöhrətinə çatı bilməmişdir. Şəhər dəfələrlə dağıdılmış, əhalisinin sayı son dərəcə azalmışdır. Əgər XI-XII əsrlərdə Naxçıvan əhalisinin sayı 200 minə təxmin edilirdisə, XI-II əsrin əvvəllərində burada cəmi 6 min əhali yaşayırdı.

XVII əsrdə məşhur türk səyyahı Övliyyə

raq Naxçıvan əyalətini idarə etmək üçün buraya həmin tayfadan iki hakim təyin etdi: birinci hakim-e ölkə-yi Naxçıvan (Naxçıvan ölkəsinin hakimi), ikinci hakim-e tümen-e Naxçıvan və ya kəngərli tayfa başçısı və süvari bölməsinin reisi. Onlardan başqa Naxçıvan ölkəsinin idarəsində vəkillər və tayfa ağsaqqalları da iştirak edirdilər. Bu dövrdə Naxçıvan ölkəsində Kəngərli tayfasının aşağıdakı qolları məşhur idi; Qızıllı, Sarbanlar, Ağabəyli, Qaradolaq, Əlixanlı, Qaraxanbəyli, Qarabağlar və b.

XVIII əsrin ortalarında Azərbaycan ərazisində yaranan 18 xanlıqdan biri də Naxçıvan xanlığı oldu. Xanlığın o dövr üçün yüksək, öz-özünə məxsus idarə üsulu, bir çox qanunları, dini işləri, maliyyə üsulu və hərbi qanunları olmuşdur. 1747-ci ildən 1783-cü ilədək müxtəlif Kəngərli xanları hakimiyyətdə olmuş, 1783-cü ildə xanlıq dövrünün ən bacarıqlı, işgüzar diplomatı olan Kalbali xanın ölinə keçmişdi. Xanlıqlar dövründə Naxçıvanda bir qədər dirçəliş baş verdi.

Kalbali xan İran şahları tərəfindən Naxçıvan əhalisinin çəkdiyi müsibəti, əhalinin tez-tez qarət olunmasını görür və bundan qurtuluşu ancaq Rusiyaya sığınmaqda tapırdı. Kalbali xanın bu niyyəti o zaman Cənubi Qafqazı talan edən Ağa Məhəmməd şah Qacara çatdırılıb. 1797-ci ildə, o, Kalbali xanı Əsgəran qalasına (indiki Əsgəran rayonu) çağırtdırıb gözünü çıxartdıraraq Tehrana sürgün etdirir. Altı il Tehrandə qalandan sonra müxtəlif vaxtlarda Abbas Mirzənin köməyi ilə Naxçıvanın xanı olur. 1823-cü ildə Məkkəyə ziyarətə gedərək xanlığı oğlu Ehsan xana verir. Məkkədən qayıdarkən Təbrizdə vəfat edir.

Ehsan xanın hakimiyyət dövrünü Naxçı-

van xanlığının tərəqqi dövrü adlandırmaq olar.

A.Potto, İ.Zinoviyev, V.Zubov, İ.Paskeviçin əsərlərində və qeydlərində göstərilir ki, Ehsan xan on min nəfərlik naxçıvanlı və ruslardan ibarət olan qoşuna başçılıq edərək farslara qarşı cəsarətlə vuruşmuş və qəhrəmanlıq göstərmişdi. 1827-ci ildə Rus-İran müharibəsində xüsusi ad qazanıb əvvəlcə polkovnik, bir qədər sonra general-mayor rütbəsi alır, ordenlə təltif edilir. Həm də bu vaxtdan etibarən onun nəslinə "Naxçıvanski" fəmiliasını daşımağa icazə verilir. Həmin vaxt Ehsan xanın qardaşı Şeyx Əli bəy Kəngərli Ordubadı idarə edirdi. Bu müharibədə o da cəsarətlə vuruşur. Şeyx Əli bəy Kəngərli dəstəsi Aslandüz adlanan yerdə farsları böyük tələfata uğradır. Bu döyüşdə iştirak edən Nəfidov (rus zabiti) özünün yol qeydlərində yazır: "Haradan söz tapıb buranın təbiətindən yazmaq olar? Şəhər gül və meyvə bağları ilə əhatə olunub. Hər evin bağı var. Ordubadı cındır paltar geymiş almaz kimi parlaq, ən füsunkar qadınla müqayisə etmək olar".

Görkəmli rus yazıçısı və diplomatı A.Qriboyedovun əsərlərindən məlum olur ki, xidməti vəzifəsi ilə əlaqədar olaraq, o, 1819-1829-cu illərdə beş dəfə Naxçıvanda olub və Kalbali xanın dövründə XVIII əsrdə tikilmiş Xandikindəki evdə qonaq olub.

1828-ci il fevralın 10-da bağlanmış Türkmənçay müqaviləsi Rusiya-İran müharibəsinə son qoydu. Həminin Gülüstan (1813) müqaviləsinin şərtləri bir daha təsdiq olundu, Türkmənçay müqaviləsinin şərtlərinə görə, Naxçıvan və İrevan xanlıqları zorla Rusiyaya birləşdirildi. Maraqlıdır ki, bu məsələ 1829-cu il sentyabrın 2-də Rusiya ilə Osmanlı Türkiyəsi arasında bağlanmış Ədirnə müqaviləsində də bir daha təsdiq edildi. 1828-1829-cu illərdə Rusiya ilə savaşa məğlub edilmiş Türkiyə belə bir təsdiqlə razılaşmağa məcbur oldu. Naxçıvan xanlığının işğalı ilə Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı başa çatdı.

Rusiya Azərbaycan xanlıqlarını öz torpaqlarına qatdıqdan sonra yerlərdə xan üsul-idarəsi komendant idarəsi ilə əvəz olundu. Lakin Naxçıvanın idarəsi Ehsan xana tapşırıldı.

Ehsan xan xanlığın daxilində bir çox mü-tərəqqi işlər görmüşdür. Bunlardan biri 1837-ci ildə Naxçıvan şəhərində ilk rus-tatar məktəbinin açılması olmuşdur. Bu məktəbə 200 nəfər azərbaycanlı balası (yalnız oğlanlar) cəlb edilmişdir. Məktəbin bütün xərci ilk illər Ehsan xanın hesabına olmuşdur. Burada əsasən dünyəvi fənlər tədris edilirdi. İlahiyyat dərsi də keçirilirdi.

Davamı növbəti sayımızda

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun maliyyəsi əsasında hazırlanıb.